

**Tefsir Usûlü'nün Oluşum Sürecinde İlk Yazılı Kaynaklar -İbn
Vehb ve Muhâsibînin Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir
Tahlil-**

İsmail ÇALIŞKAN*

Özet

Çalışmamızın konusu Tefsir Usûlü alanında bugün elimizdeki en eski kaynak olan Abdullah b. Vehb (ö. 197/812)'in 'Ulûmu'l-Kur'ân'a ilişkin *el-Câmi*' adlı eseri ve ondan yarım asır sonrasına ait Muhâsibî (ö. 243/857)'nin *Kitâbu Fehmu'l-Kur'ân ve Ma'ânihi* adlı kitabıdır. Karşılaştırmalı olarak her iki müellifin entelektüel hayatı ve düşünce biçiminden hareketle eserlerinin muhtevasını, aralarındaki anlayış farklılıklarını ve farklı yaklaşımlarının arka planını, zihniyet dünyalarını ve nihayet genelde İslam düşüncesi ve ilim-kültür tarihi özelde de Tefsir Usûlü için ne anlama geldiğini ortaya koymaya çalışacağız. Amacımız daha kapsamlı bir çalışmalarla ilk dönemdeki Ulûmu'l-Kur'ân ve usûl meselesine ilişkin daha kapsamlı tablonun ortaya çıkarılmasına bir ilk adım oluşturmaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Vehb, Muhâsibi, tefsir usûlü, el-Câmi, Fehmu'l-Kur'an, akıl, rivayet

Summary

The topic of this paper is the evaluation of the earliest origins of methodology of tafsir/commentary. We will make our evaluation of two main sources, *al-Câmi* and *Kitâb Fahm al-Qoran wa Ma'ânihi*, written by Abd Allah b. Wahb (d. 812) and al-Muhasibi (d. 857). In our article we are going to take up entellectual life of these prominent persons and their way of thought. The aim of this article is to put forward the mantality differences between two persons and their understanding of the Qoran, background of Islamic thought, and their contributions to the methodology of tafsir.

Key Words: Ibn Wahb, al-Muhasibi, methodology of Tafsir (Qoran exegesis), al-Qami, Fahm al-Qoran, reason, tradition

* Doç. Dr., Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fak. Tefsir AB. Dalı Öğretim Üyesi (Sivas)
icalis@cumhuriyet.edu.tr

Giriş

Bu çalışmada uzun bir süreçte teşekkür etmiş olan ve Ulûmu'l-Kur'an veya Tefsir Usûlü adı altında toplanan Kur'an'ı anlama ve yorumlamaya yönelik 'usûl' dökümanının tarihsel kökenlerine yöneleceğiz. İlgili alanda ilk kaynakların ortaya çıkmaya başlaması hicri II. yüzyılın başlarına kadar gider. Hz. Peygamber ve kısmen sahabe zamanında, tefsir usulüne ihtiyaç duyulmuyordu. Zaten buna gerek de yoktu. Bahse konu ihtiyaç, İslam'ın sosyal teşkilatlanması sırasında meşru otorite ve dayanak ihtiyacı hissedilince ortaya çıktı. Bu sırada müracaatlar özellikle sahabeye yapılıyordu. Çünkü onlar vahyin doğrudan muhatapları ve vahyin indiği dilin lehçesini konuşan kimselerdi. İşte tefsir usulüne ilişkin veriler bu dönemde ortaya çıkmaya başladı. Şifahen nakledilen bu bilgiler, ilk zamanlardan itibaren kayıtlara geçmiş olsa da elimizde bu dönem ait döküman yoktur. Hicri ikinci yüzyılın ortalarından itibaren de kitaplar telif edilmeye başlandı.¹ Tefsire dair rivayet ve bilgiler de benzer bir gelişim sürecini takip ederek gitgide müstakil bir çalışma alanı olmuş, daha sonra da bir disiplin haline gelmiştir.

Usûlün ortaya çıkması, onun kimin için gerekli olduğu ile alakalıdır. Bu konu ihtiyaç-bilgi ilişkisine iyi bir örnektir. Çalışmamızın konusu bu alanda bugün elimizdeki en eski kaynak olan Abdullah b. Vehb (ö. 197/812)'in 'Ulûmu'l-Kur'ân'a ilişkin *el-Câmi*' adlı eseri ve ondan yarım asır sonrasına ait Muhâsibî'nin *Kitâbu Fehmu'l-Kur'ân ve Ma'ânih* adlı kitabıdır. Her iki müellifin entelektüel hayatı ve düşünce biçiminden hareketle eserlerinin muhtevasını, aralarındaki anlayış farklılıklarını ve farklı yaklaşımlarının arka planını, zihniyet dünyalarını ve nihayet genelde İslam düşüncesi ve ilim-kültür tarihi özelde de Tefsir Usûlü için ne anlama geldiğini ortaya koymaya çalışacağız. Amacımız daha kapsamlı bir çalışmalarla ilk dönemdeki Ulûmu'l-Kur'ân ve usûl meselesine ilişkin daha kapsamlı tablonun ortaya çıkarılmasına bir ilk adım oluşturmaktır.

I. Abdullah b. Vehb ve *el-Câmi*' Adlı Kitabı

A. Müellif ve Kitabın Tanıtımı

Asıl adı Ebu Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Kureşî el-Fihri el-Mısri olan Abdullah b. Vehb ya da İbn Vehb, 125/743 yılında Kahire'de doğdu. Berberî asıllı olup, Fihri kabilesine mensuptur. Tâbiînden bazı kişilerle görüştü. Etbâu't-tâbiînin son halkasındandır. On yedi yaşında ilim tahsiline başladı. İlk okuma-yazmayı

¹ İslam kültüründe kitap yazım geleneğinin başlaması ile ilgili olarak bkz.: Mehmet Özdemir, "Siyer Yazıcılığı Üzerine", *Milel ve Nihal Der*, c. 4, sayı 3, Eylül-Aralık 007, 129-62; Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmâm b. Münebbih*, çev.: Kemal Kuşçu, İstanbul, 1967, 1 vd.

Hıristiyan bir hocadan öğrendi. Daha sonra zamanın meşhur alimlerinden dersler aldı veya görüşmeler yaptı. Bunlar içerisinde İmam Mâlik (ö. 179/795)'in özel bir yeri vardır. Onunla ilk defa 148/766 yılında hac vazifesini ifa ederken karşılaşmış, ölümüne kadar da yaklaşık otuz defa aynı vesile ile görüşmüştür. En fazla fıkıh ve hadisle meşgul olmuş, kendisine gelen hadisleri İmam Mâlik ve Leys b. Sa'd (ö. 175/792)'a arzetmiş, değerlendirmelerine itibar etmiştir. İmam Mâlik de kendisine itibar etmiş, görüşmeler dışında ona mektuplar yazarak bilgisine başvurmuştur. Bu yüzden İbn Vehb, İmam Mâlik'in fikhî görüşlerini en iyi bilenlerden ve Mâlikî mezhebinin teşekkülünde en büyük yeri olanlardır. İlim sahasında yetistikten sonra, birçok alim kendisinden dersler almıştır. Yüz bini aşkın hadis toplamış, ders halkalarının en yoğunu hadis konusunda olmuştur. Kendisine çok güvenildiği için başta Leys b. Sa'd ve İmam Mâlik olmak üzere birçok kişi hadis rivayetinde bulunmuştur. O da en çok İmam Mâlik ve Amir b. Luhey'a'dan rivayetler aktarmıştır. Mâlikî halkası dışında Hicâzî, Şâmî ve Mısırî râvilerden de rivayette bulunmuştur. Tefsirlerde de kendisinden rivayetler alınmıştır. Hadis, fıkıh, kıraat, tarih ve tefsir konularında çok bilgili olduğundan *dîvânu'l-ilm*, *v'ayu'l-ilm*, *müftî ehl-i misr* olarak nitelendirilmiştir. Döneminin güçlü alimi İbn Vehb, dindâr, zâhit ve sâlih bir insandı, aynı zamanda cihat için ribatlarda sürekli yer almıştır. 197/812 yılında Kahire'de vefat etmiştir. Eserleri şunlardır:

1- *Kitâbu'l-Mucâlesât* (İmam Mâlik'le ders ve görüşmeleri anlatır).

2- *Kitâbu'l-kader ve mâ verede fî zâlike mine'l-âsâr*, tah.: Abdulazîz el-Heysem. İkinci tah.: Ömer el-Hayfân, Dâru'l-Atâ, Riyâd, yy.

3- *el-Hirâbe mine'l-Muvattâ*, tah.: Miklos Muranyi, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut.

4- *el-Müsned*, tah.: Ebu Abdullah Muhyiddin Cemâl el-Bekârî, 1. baskı, Dâru't-Tevhîd li ihyâu't-turas, Mısır 2007.

5- *el-Câmi' (fi'l-hadîs) I-II*, tah.: Mustafa Ebu'l-Hayr, Dâru İbnu'l-Cevzî, Riyad 1996. Kitabın önceki tahkiki şudur: *Le Djâmi d'İbn Wahb*, edit: J. David-Weill, Kahire 1939. Onun muhtasarı da şudur: *el-Muvatta' li'l-İmâm Abdullah İbn Vehb*, tah.: Hişam b. İsmail es-Sînî, Dâru İbnu'l-Cevzî, Riyad 1999.

6- *el-Câmi' (Tefsîru'l-Kur'ân) I-II (al-Gami: Die Koranexegese)*, thk. ve nşr.: Miklos Muranyi, Harrassowitz Verlag,

Wiesbaden, I. cilt 1993, 273 sayfa, II. cilt 1995, 235 sayfa.² Muranyi kitabı daha sonra Arapça da yayınlanmıştır.³

7- *el-Câmi' (fî 'Ulûmi'l-Kur'ân) (al-Gami: Die Koranwissenschaften)*, thk. ve nşr.: Miklos Muranyi, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992, 291 sayfa. Arapçası: *Dâru el-Ğarbi'l-İslamî*, 1. baskı, Beyrut 2003.⁴

Abdullah b. Vehb'in usûl ile ilgili bu kitabı, onun rivayetlerden müteşekkil tefsir kitabı gibi, hacmi küçük ve bazı konulara ilişkin rivayetleri muhtevîdir. Mâlikî mezhebinde ve hadiste otorite olan İbn Vehb, aynı zamanda eserleri günümüze ulaşmış İslâmî ilimlerin ilk temsilcilerindendir. Başta Taberî olmak üzere birçok müellifin bilgi kaynakları arasında yer alır.

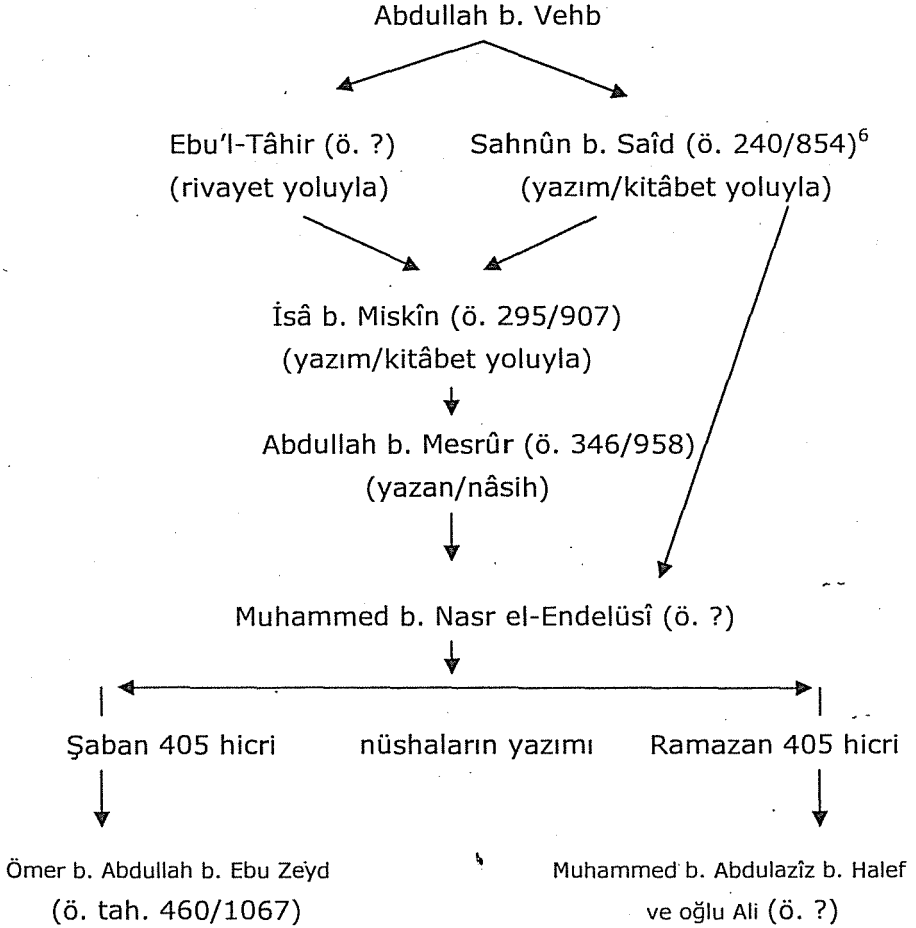
Tefsir usûlünde bir kaynak olması açısından incelemeye aldığımız ve *el-Câmi'* adlı kitabın son cüzü olan bu eser, Kayravan'daki *el-Mektebetu'l-atîka* adlı kütüphanede 224. noda kayıtlı bulunan yazması, Miklos Muranyi tarafından tahkik edilerek basılmıştır. Kitabın asıl adı *el-Câmi'* olup muhtevası göz önünde bulundurularak muhakkik tarafından *el-Câmi': fî Ulûmi'l-Kur'ân* şeklinde isimlendirilmiştir. Kitabın büyük kısmı inceleme, asıl metin ise kitabın üçte biri kadardır. Metinde kimi yerler okunamadığı için boş gösterilmiştir. Toplam 287 rivayetin 35 tanesi hadis yani doğrudan Hz. Peygamber'in sözü veya uygulaması olarak nakledilmiştir, diğerlerinin çoğunluğu sahâbeden bir kısmı da tabiinden aktarılan bilgilerdir. Muhakkik bu rivayetlerin büyük kısmının başka kaynaklardaki yerlerini de tespit etmiş, bunlar Almanca baskının 20-48. sayfasında, Arapça baskıda ise rivayetlerin dipnotu olarak gösterilmiştir. Hicri III. asır sonlarında Abdullah b. Mesrûr tarafından yazıya aktarılan elimizdeki nüsha, bize şu zincirle ulaşmıştır:⁵

² Kitabın tanıtımı ve tefsir metodu hakkında bkz.: Ahmet Türker, *Abdullah b. Vehb ve Tefsirdeki Metodu*, (L. Tezi), Ankara 1996, 16-74; Ahmet Türker, "el-Cami: Tefsirü'l-Kur'an" (kitap tanıtımı), *İslami Araştırmalar Der.*, c. 9, sayı 1-4, 1996, 301-302.

³ *Dâru el-Ğarbi'l-İslamî*, 1. baskı, Beyrut 2003.

⁴ Müellif ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Saffet Köse, "İbn Vehb", *DİA*, İst. 1999, XX,441-42; Miklos Muranyi, "Mukaddime", *el-Câmi -Tefsiru'l-Kur'ân* (Arapça baskı), *Dâru el-Ğarbi'l-İslamî*, 1. baskı, Beyrut 2003, 13-23; Mustafa Ebu'l-Hayr, "Mukaddime", *el-Câmi' (fî'l-hadîs) I-II*, tah.: Mustafa Ebu'l-Hayr, *Dâru İbnu'l-Cevzî*, Riyad 1996, 12-32; Türker, *Abdullah b. Vehb ve Tefsirdeki Metodu*, 4-15.

⁵ Abdullah b. Vehb, *el-Câmi' (fî Ulûmi'l-Kur'ân) (al-Gami: Die Koranwissenschaften)*, thk. ve nşr. Miklos Muranyi, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992, 8, 286.

B. el-Câmî'de Ulûmu'l-Kur'an'a İlişkin Verilerin Tasnifi ve Değerlendirmesi

Kur'an tarihi ve Ulûmu'l-Kur'an alanında çeşitli rivayetleri toplayan eserde yedi başlıkta beş ana konu hakkında rivayetler vardır. Mukaddime mahiyetinde genel birkaç rivayet dışındaki başlıklar sırasıyla şöyledir: *Terğîbu'l-Kur'ân*, *fi'l-'arabiyyeti bi'l-Kur'ân*, *fi ihtilâfi hurûfi'l-Kur'ân*, *Bâbu'n-nâsîh*, *en-nâsîh mine'l-Kur'ân*, *es-sucûd*, *fi sucûdi'l-Kur'ân*. Bunlar tahlil ve tasnif edilince birkaç alt konu ile birlikte şu tablo ortaya çıkmaktadır: Onsekiz rivayetin yer aldığı ilk kısımda Kur'an'ı okumaya ve öğrenmeye teşvik, sûrelerin

⁶ Sahnûn b. Saîd, *el-Müdevvene* adlı eserin müellifidir.

fazileti, Hz. Muhammed'in diğer peygamberlere üstünlüğü, insanların Kur'an hakkında kişisel görüşleri ile fetva verecekleri zamanın geleceği, sahabenin Kur'an'a bağlılığı hakkında rivayetler vardır.

Terğibu'l-Kur'ân başlığındaki konular: Kur'an'ı veya bazı sûreleri hatta ayetleri (Tevbe sûresi son iki ayeti) okumaya teşvik, kolay olanı öğrenme ve okuma tavsiyesi, bazı sûrelerin fazileti, Kur'an'ı ezberlemeye teşvik, sahabenin/tabiiinin ezberlediklerini Hz. Peygamber'e veya sahabeye arzemesi, Kur'an tarihi, Kur'an'ın cemi ve teksirinin niçin, nasıl ve kim tarafından yapıldığı, ilk mushafın akibeti, abdestsiz, cünüp ve hayızlı iken tilavet, Tevbe sûresinde bismelenin neden olmadığı ve son iki ayetin yazımı sırasındaki tartışma.⁷

65-84. rivayetlerden müteşekkil *fi'l-'arabiyyeti bi'l-Kur'ân* başlığındaki konular şunlardır: Kur'an'ın Arapça olduğu ve bu dil üzere okunması isteği, Allah'ın onun Arapça okunmasını sevdiği; Kur'an okumayı öğrenme, Arapça'nın Kur'an için öğrenilmesi isteği, yanlış okumanın hoş karşılanmadığı, mushaflarda hata olmadığı, yüksek sesle tilavet, nahvi Kur'an için öğrenme.

fi ihtilâfi hurûfi'l-Kur'ân başlığındaki konular: Harf/hurûf kavramı(nın ne anlama geldiği), yedi/beş harf; kelime veya harfleri okuma ve yazmada ihtilaf olduğunda Kur'an'a arzı; kıraat farklılıkları, sahabe arasında kıraat tartışmaları; Kur'an okuma; Kur'an'ı sahabeye arz; Kur'an kıraatinin sünnet olduğu; Mushaflarda yazım farklılıkları; gelecekte kıraatin bozulacağı. Kur'an okuma ve kıraat farklılıkları ile ilgili rivayetlerin tamamı sahabe ve tabiine aittir.⁸

Bâbu'n-nâsîh kısmında nesh fikrinin dayandığı ayetler, bir ayeti veya uygulamayı nesheden (*nâsîh*) ayetler, nesholmuş (*mensûh*) ayetler, uygulamadan kalkanlar, (neshe benzeyen) istisnâya ilişkin ayetlere yer verilmiştir. Bu başlığın devamı mahiyetindeki *en-Nâsîh mine'l-Kur'ân* başlığında da bir ayet, hadis veya uygulamayı nesheden ayetler, mensuh ayetler veya kelimeler, mensuh hadis(ler) söz konusu edilmektedir.⁹ Buradaki nesh ile ilgili rivayetleri tasnif eden Miklos Muranyi'ye göre nâsîh ayet sayısı 40, mensûh ise 44'dür.¹⁰ Bizim sayıımıza göre ise 119 ayetten nâsîh ayet sayısı 58, mensûh ayet sayısı ise 61'dir. Bunlara '*istisnâ'* kelimesi kullanılanlar da dahildir. 193. rivayette Kur'an'daki bütün *sadaka* kelimelerinin Tevbe sûresi 60. ayeti ile nesh olduğu söylenmektedir. Biz bu kelimelerin hepsini ayrı ayrı değil, tek olarak kabul

⁷ 19-64. rivayetler, ayrıca 237, 265, 268, 269, 271. rivayet.

⁸ 84-148. ve ayrıca 40, 41, 44, 45. rivayetler.

⁹ 149-197. rivayetler.

¹⁰ Abdullah b. Vehb, *el-Câmi' (fi Ulûmi'l-Kur'ân)* (*al-Gami: Die Koranwissenschaften*), 51-52.

ettik. Bir de nesheden veya neshedilen hadis ve uygulamalar bu sayıya dahil değildir. Dikkat çeken nokta, rivayetlerde bu konuyla ilgili doğrudan Hz. Peygamber'den nakledilen bir bilginin olmamasıdır. Ayrıca 24. ve 41. (reem ayeti) rivayetler de nesh ile ilgilidir. Neshe ilişkin rivayetlerde en çok konu edinenler miras, kitâle, cihâd ve doğrudan neshle ilgili olmasa da vahiy dönemindeki bazı davranışlardır.

es-Sucûd başlığındaki konular şöyledir: Secdenin önemi, şeytanın secdeyi istemediği, secde ayetleri, kıraat sırasında secde, namazdaki kıraatte secde, büyük secde-i tilâvetler, secde-i tilâvet uygulamaları, alın veya yüzde secde izi, secde azaları, Hz. Peygamber'in çok secde yapmaya teşviki, Ebu Cehl'in Hz. Peygamber'e secdede saldırma istediği olayı. Buranın devamı olan *fi sucûdi'l-Kur'ân* başlığında benzer rivayetler şunlardır: Büyük secde-i tilâvetler ve önemi, hangi sûrelerde veya ayetlerde secde olduğu, secde-i tilâveti terk etmek, şeytanın secdeden nefret ettiği, secde yapılmayan vakit(ler), secde şekli, secde mekanı (her yer), secdede yüzü toprağa sürme, Hz. Peygamber'in secdesi, ağaçların Hz. Peygamber'le birlikte secdesi, secdede söylenen şey.¹¹

Yukarıdakilerin dışında dağınık olarak şu konularda da rivayetler vardır: Vahyin geliş şekli; Kur'an tarihi, Kur'an'ın cemi; resmül-Kur'an; kıraat; şahıs Mushafları; sebep-i nüzul; Kur'an'ı Kur'an'la doğrulama; te'vil (e hoş bakılmaması); tefsir (ve örneği); Tevrat'tan sûre veya ayetler; kabir fitnesi; sünneti öğrenme; Hz. Peygamber'in öğrettiği dua; Ömer b. Hattab'ın İslam'daki yeri; İslam'ın beş şartı (beş vakit namaz, Ramazan ayı orucu, Kabe'yi hacetmek, zekatı vermek, iyiliği emretmek kötülükten sakındırmak).¹²

Abdullah b. Vehb'in bu rivayet mecmuasını incelediğimizde bazı özellikler tespit ediyoruz. Ondan önceki ulema elbette tefsirle uğraştı, bazıları eser de bıraktı. Vâsıl b. Ata (ö. 131/748), Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)¹³ gibi bilinen ilk isimler genellikle rivayetler, bu arada kişisel yorumlarına yer verdiler. İlk dönemlerin tercih edilen ilim öğrenme yolu olan rivayet kültürünün ana karakteri, bilgi toplamak ve sonrakilere aktarmaktır. Râvi ya da müellif, bunları kullanarak, 'ben yeni bir şey üretebilir miyim, onları har-

¹¹ 198-287. rivayetler.

¹² 19, 20, 27, 34, 37-48, 73, 75, 78, 84, 85, 90-92, 99, 109, 112-115, 134, 141-145, 185, 186, 192, 194, 237, 245, 267. rivayetler.

¹³ *Tefsîru Mukâtil*, tah.: M. Şahata, Kahire 1979, I-V. İkinci tah. A.Ferid Beyrut 2003, I-III; *Tefsîru Hamse Mie âyet mine'l-Kur'ân* (Türkçesi *Ahkam Ayetleri Tefsiri*, çev.: M. Beşir Eryarsoy, İst. 2005); *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*; *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ân*, tah.: A.Özek, İst. (Türkçesi: M. B. Eryarsoy, İst.2004).

manlayarak yeni bir metin oluşturabilir miyim?' düşüncesini taşımaz. *el-Câmi'* işte bu niteliği tam anlamıyla yansıtmaktadır. Yine o, o zamana kadar sadece sözlü aktarım şeklinde gelen rivayetleri, yazıya geçiren en eski kaynaklardan biri olmuştur. Dolayısıyla bu eser, klasik adı ile Ulûmu'l-Kur'ân, günümüzdeki gelişmiş ve oldukça farklılaşmış haliyle Kur'an ilimleri ve tefsir problemleri, daha genel adıyla Tefsir Usûlü, alanında en eski eser olması bakımından, İslam ilim kültürünün ilk bilgilerini bize aktarmaktadır.

Eserde muhteva olarak çoğunlukla dil ve ahkâm düzeyinde bilgiler vardır. Kanaatimize göre bu eserin en önemli tarafı, Kur'an tarihi, onun mevsukiyeti ve nesh meselesine dair bilgilerdir. Şimdilik şu notu düşelim: Abdullah b. Vehb'in topladığı bu bilgilerden anlıyoruz ki, sahabe dahil ilk dönem insanları, aktardıkları rivayetlerle Kur'an'ın otantikliği (mевsukiyet) arasında hiçbir ilgi kurmamışlardır. Yani ilk bakışta sanki Kur'an'ın sağlam bir şekilde sonraki nesillere aktarmada bazı eksiklikler veya yanlışlıklar olmuş gibi bir izlenim veren olaylar son derece rahat bir biçimde rivayetlerin konusu olmuştur. Tevbe suresinin son iki ayetinin yazımı, recm ayeti, nesh veya kaldırıldığı (ref edildiği) kabul edilen ayetler, sahabe arasında yaşanan kıraat farklılıkları ile ilgili pasajlar bunlara örnektir. Bu, bir yandan onların Kur'an'a olan güvenlerinin sağlamlığını diğer yandan da günümüzde önem kazanan ve tartışılan bazı mevzuların tartışma konusu yapılmadığını da gösterir. Kur'an hakkındaki sistemli bilgiler de öyledir. Sûrelere isim verilmesi gibi bunların büyük çoğunluğu sonraki dönemlere aittir. Söz gelimi Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerde sûre isimleri çok nadir veriliyor, onun yerine sûreler, ilk ayeti veya cümlesi ile anılıyor. Mesela: *kulhuvellâhu ehad, zevâtu'r-ra (elif lâm ra), zevâtu hâ mîm, zevâtu sebbih, izâ zulileti'l-erdu, ve't-tîni ve'z-zeytûn ikra', tebbet yedâ..., innâ fetehnâ...* Sadece 8, 11, 19, 21, rivayetlerde sûre adları (Bakara, Âl-i İmrân (Zehrevân) anılıyor. Sahabe ve tabiinden gelen haberlerde ise çoğunlukla sûre isimleri bilinen şekilde, nadiren de sûrenin ilk ayeti veya kelimesiyle (102. rivayet) geçiyor.

II. Muhâsibî ve *Fehmu'l-Kur'ân* Adlı Eseri

A. Muhâsibî'nin Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Hem Tefsir Usûlü'nün ilk nüvelerinin oluşumu ve hem de İbn Vehb'in ölümünden sonraki yaklaşık elli yıl içindeki gelişimi daha doğrusu Abdullah b. Vehb ile aradaki farkı mukayese yapabilmek için seçtiğimiz ikinci kişi Hâris el-Muhâsibî ve onun *Fehmu'l-Kur'ân* adlı eseridir.

el-Hâris b. Esed el-Anezî el-Muhâsibî (künyesi Ebu Abdullah) yaklaşık h.165/m.781 tarihinde Basra'da doğdu. Kendini çok hesaba çektiği için *muhâsibî* lakabı sonradan verilmiştir. Onun doğduğu

sırada Basra başlıca ilim, kültür şehri, fırkaların tedris yaptığı ve Mutezile-Ehl-i Hadis çatışmasının yaşandığı ana merkezlerden birisiydi. Emevi iktidarı çökmüş ve Abbasiler hakimiyeti ele geçirmişti. Bu yönetim üzerinde Şîî ve özellikle Mutezilî ulemanın etkin olduğu, hatta ulemanın itizali fikirleri kabule zorlandığı bir devre idi.

Muhâsibî çok zengin bir aileye mensup olmasına rağmen bu imkanı hiçbir zaman kullanmamış ve yoksul bir hayat yaşamıştır. Bu tercihinde babasının konumunun etkili olabileceği ihtimalinden, yani itikadi olarak Kaderî (kaderi nefyeden Mutezile) olduğu için annesi ve kendisi babasından uzak kalmaya gayret ettiği için bu nedenle genç yaşta Bağdat'a göçtüğünden bahsedilir. Bunda ilim öğrenme gayesi olduğu gibi, aile çevresinden uzaklaşmak isteği de etkili olmuştur. Zamanın ileri gelen alimlerinden hadis, fıkıh, kelim ve tefsir okumuştur. Bu arada tasavvufa meyletmiş, hem hadis ve kelim ilminde hem de tasavvuf sahasında meşhur olmuştur. Ancak kırk yaşlarında ağırlığı tasavvufa vermiş, bundan dolayı Ehl-i Hadis'in tenkidine hedef olmuştur. Bu tenkitlerde onun Mutezilî ithamına maruz kalmasının da etkisi olduğu söylenir. Bilindiği üzere onun yaşadığı dönemde Mutezile ile muhaddisler arasında şiddetli çekişme vardı ve meşhur mihne olayları cereyan ediyordu. O, Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü kabul etmemesine rağmen, çekişme ve mihne olayından uzak kalmak için biraz da halktan gizlenmiştir. Öyle ki ömrünün son demlerinde tamamen kendi halinde kalmıştır. Ancak yaşadığı dönemde kendisinin de düzelmesi için çaba gösterdiği dinî ve siyasî mücadele ve karmaşanın doğurmuş olduğu ümitsizlik ve çaresizlik onu zahidâne bir yaşantıya itmiş olma ihtimalini göz önünde bulundurulması¹⁴ dolayısıyla hakkındaki rivayetlerin dikkatle tetkik edilmesi gerekir. Muhâsibî h. 243/m. 857 de Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁵

¹⁴ Hüseyin Aydın'a göre, onun hücumlara maruz kalmasının nedeni, eserlerinde çok çeşitli konuları ele alması ve onlara kendi çağını aşan bir bakış açısıyla yaklaşmasıdır. Bkz.: Hüseyin Aydın, *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara 1976, 15-16.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz.: Hüseyin el-Kuvvetî, *el-Hâris el-Muhâsibî (el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'an'ın mukaddimesi)*, Kahire 1970, 11-30; Adil Öksüz, *Tefsir Usulü Açısından Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'an'ı* (Y. Lisans tezi), Sakarya 1996, 20-36; Emrullah İşler, *Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'an'ı* (Y. L. tezi), Ankara 1989, 1-12; Aydın, *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, 13-30; Muhammet Kızılgöçer, *Hâris el-Muhâsibî'de Dinî Davranış Teorisi* (Y. L. tezi), Erzurum 2006, 4-34; İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara 2003, 119-24; J. Van Ess, "Muhâsibî", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, Ank. 1993, VIII/507. Ayrıca şu çalışmalara bkz.: Abdülhalim Mahmud, *Muhâsibî: Hayatı Eserleri ve Fikirleri*, çev.: M. Beşir Eryarsoy, İnsan Yay., İstanbul 2005; Şahin Filiz, *Haris b. Esed el-Muhâsibî'nin Hayatı ve Eserleri*, (Y. Lisans tezi), Konya 1990; Adil Öksüz, "Muhasibi: Fehmu'l-Kur'an", *Sakarya Ü. İlahiyat F. Der.*, 5, (2002); Adil Öksüz, "Muhasibi'nin Kur'an'ı Yorumlamada Kullandığı Bazı Kriterler", *Yeni Ümit Der.*, sayı, 54-55

Muhâsibî, zamanın ilim ve kültürünü yaşamında mezcetmiştir. Zira onun zamanında İslam kültür ve medeniyeti en güçlü hamlelerinden birini gerçekleştiriyordu. Büyük düşünürler vardı, en derin problemler tartışılıyordu, Beytü'l-Hikme kurulmuştu, hadis, fıkıh, kelam ve felsefe disiplinleri oluşmuştu, fırkalar doktrinlerini tamamlayarak okullaşmıştı vs.¹⁶ Yine onun bağlı olduğu Bağdat ekolü, "tasavvufu, Basra ve Medine tasavvufunu miras almıştır. Basra medresesi zühdü Mutezile'den, Medine zühdü de hadisten etkilendi. Hadisten en çok etkilenen ise Haris el-Muhâsibî'dir."¹⁷

Muhâsibî, eserlerinde birçok muhaddisten rivayette bulunur.¹⁸ İmam Şafîî (ö. 204/819)'den ilim alması ve onunla arkadaşlığına rağmen, fihki konularda Hanefî ve Mâlikî mezhebine ait görüşlere yer verir. Dil ve Kur'an ilimlerini Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm'dan almıştır.¹⁹ O imamet gibi siyasî konular ile kelam, fıkıh ve tasavvuf-ta sünnî-selefi ya da Ehl-i Sünnet düşüncesindedir, çeşitli mevzularda Mutezile, Şia/Rafiziler, Hariciler, Cehmiyye, Müşebbihe, Mürcie'ye hücumlarda bulunmuştur.²⁰ Muhâsibî, nasslara verdiği önemin yanında akli, dinin ve nassların anlaşılmasında ön plana çıkarmıştır. Hatta akla fazla yer vermeyerek nassları donduran ve onların zâhirlerine aşırı bağlılık gösteren, dolayısıyla kalbî ilimleri ihmal eden fakihleri ve Hanbeli hadisçileri terk etmiştir. Benzer gerekçelerle, kendisi de önde gelen bir sufi olmasına rağmen sufilerin birçoğundan ayrılmıştır. Ona göre, sufilerde güzel bir yaşantı olmasına rağmen ilmi yetersizlik vardır. Zaten sufilerde arayışına cevap bulamadığından nassların anlaşılmasında başarılı gördüğü kelimacılara daha fazla meyletmiştir. Mutezile kelamını iyi öğrenmiş ama akli aşırı derecede önemsemeleri nedeniyle onlara da yanaşmamıştır. Bütün bu karmaşa arasında kendini yeni bir yöntem ve sonuç elde etmeye vermiştir. Abdullah b. Said b. Küllâb'ın öncülüğünde kurdukları Küllâbiye medresesinde kelamî konuları üstlenmiş, burada sıfatlar konusuna fazla eğildiği için Sifâtiyye'nin öncülerinden olduğu bile söylenmiştir. Bundan sonraki yaşamında fikirleri ve ortaya koyduğu zühd anlayışı nedeniyle Şia/Rafiziler, Mutezile, bazı fakihler, Hanbeli muhaddisler ve bazı sufilerin sert eleştirilerine maruz kalmıştır. Böylece o, kelamda ve tasavvufta (Bağdat sufi mektebinin imamı) öncülerden birisi olarak

(2001-2002).

¹⁶ Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, 13-14.

¹⁷ Kuvvetli, *el-Hâris el-Muhâsibî*, 55; İşler, *Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'ân'ı*, 22.

¹⁸ Kuvvetli, *el-Hâris el-Muhâsibî*, 13-17. Örnekler için: *Muhâsibî, el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 214-38, 266 vd.

¹⁹ Kuvvetli, *el-Hâris el-Muhâsibî*, 17; İşler, *Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'ân'ı*, 3.

²⁰ Kuvvetli, *el-Hâris el-Muhâsibî*, 26-27, 68, 71-72, 92, 94-96, 108-109, 134; Takiyüddin Ahmed İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, Riyâd 1961, V,556-57; Yusuf Şevki Yavuz, "Akıl" maddesi, *DİA*, İstanbul 1989, II,243.

meşhur olmuş, fikirleri ve eserleri kendisinden sonraki fıkıh, kelam, tasavvuf ve ahlak ulemasına kaynaklık etmiştir.²¹

Muhâsibî'nin tasavvuf, kelam, fıkıh, ahlak ve Kur'an ilimleri sahasında yazdığı yirmiyi aşkın eserden bazıları günümüze ulaşabilmiştir. Bunlardan *er-Ri'âye li Hukûkillâh* adlı eserini²² tasavvuf yaşamı ve düşüncesinin zirvesinde iken yazmıştır. Yine *Kitabu't-Tevehhüm*²³; *Risâletu'l-Müstersîdîn*²⁴ eserleri zikre değer. *Mâiyyetu'l-'Akl ve Ma'nâhu ve İhtilâfu'n-Nâs fihi* adlı kitabında özellikle kelamî mevzularda olmak üzere kendi düşünce sisteminde önemli yeri olan akli sistematik bir şekilde ele almaktadır. Kitap iyi tetkik edildiğinde, müellifin, tam bir tahlil ve tenkit metoduyla akli derin ve kapsamlı bir şekilde incelemiş, modern zamanların düşünsel yaklaşımlarına benzer tarzda bir pratik akıl teorisi ortaya koymuştur. Bu yönüyle eserin hak ettiği ilgiyi görmediğini belirtmek isteriz. Bizi doğrudan ilgilendiren *Fehmu'l-Kur'ân ve Me'ânihi* ise onun Kur'an ilimlerine bakışını ve tefsir anlayışını ortaya koyan eseridir. Her ne kadar bu kitap, Tefsir Usûlü'ne ilişkin yazılan ilk sistematik eser olarak gösterilmiş²⁵ ise de artık mevcut bilgiler ve *el-Câmi'* gibi eldeki diğer eserler, bunun doğru olmadığını ispat etmektedir.²⁶ Öte yandan Armstrong, akılcı anlama ve çözümleme yöntemini Kur'an'a uygulayan ilk müslümanın Kindî (ö. 259/-873) olduğunu iddia etmiştir.²⁷ Halbuki yukarıda söylenenler ve aşağıda yapacağımız izahlardan anlaşılabilir ki, bu konuda ilk faaliyet

²¹ Kuvvetli, *el-Hâris el-Muhâsibî*, 26-29, 30-37.

²² Türkçesi: *Kalb Hayatı*, çev.: Abdülhakim Yüce, İzmir 1997.

²³ Bu kitabı Abdulaziz Hatip Türkçeye çevirmiş, *Ahret Kapısını Aralarken* (Yeni Asya Neşriyat, İst. 1995) ve *Fazet ki Öldün* (Polen yay., İst. 2006) adıyla iki defa basılmıştır. Kitap hakkında şu iki çalışma vardır: Margareth Smith, *An Early Mystic of Baghdad; Kitab al-Riaya li Huquq Allah* (ed.) London 1940); Kermit Schoonover, "Al-Muhasibi and His ar-Riaya", *The Muslim World*, c. 39, s. 1, 1949, pp.26-35 (Türkçesi: "Muhâsibî ve er-Riaye Adlı Eseri", çev. Ali Bolat, *Tasavvuf İlmî Der.*, 5/12, Ocak-Haz. 2003, 293-301).

²⁴ Türkçesi: *Hak Rehberi*, çev.: Ali Arslan, İstanbul 1965.

²⁵ Ali Turgut, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İstanbul 1991, 12-13; Öksüz, 35.

²⁶ Yirmiden fazla olduğu söylenen eserlerinin tam listesi ve detaylar için bkz.: Kuvvetli, *el-Hâris el-Muhâsibî*, 63-76; İşler, *Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'ân'ı*, 26-28; Ess, "Muhâsibî", 507-509; Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, 24-30; Öksüz, *Tefsir Usulü Açısından Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'ân'ı*, 35-7; İşler, *Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'ân'ı*, 26-28; Kızılgöçer, *Hâris e-Muhâsibî'de Dinî Davranış Teorisi*, 22-34.

Hüseyin Kuvvetli, *Muhâsibî'nin Fehmu'l-Kur'ân ve Me'ânihi ve Mâiyyetu'l-'Akl ve Ma'nâhu ve İhtilâfu'n-Nâs fihi* adlı eserlerini tahkik ve şerh ederek ikisini birlikte *el-'Akl ve Fehmu'l-Kur'ân* (Kahire 1970) adıyla yayınlamıştır. Ayrıca Abdül Fettâh Ebu Gudde de onu tahkik ederek yayınlamıştır (Haleb 1974). Eser Türkçeye de aktarılmıştır: Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân -Akıl ve Kur'ân'ın Anlaşılması*, çev.: Veysel Akdoğan, İşaret yay., İstanbul 2003.

²⁷ Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi* (çev.: O. Özel-H.Koyukan-K.Emiroğlu), Ankara 1998, 228.

yapma şerefi Muhâsibî'ye aittir. İki hemşehri aynı çağda yaşamış olsa da ölüm tarihleri arasında on beş yıl gibi kısa bir süre vardır. Şayet Armstrong, Muhâsibî'yi de Kindî kadar tetkik etmiş olsaydı fikrini değiştirebilirdi. Kindî'nin akıl anlayışı çok farklı olsa da önemli olan ikisinin de akılla Kur'an'a yaklaşmış olmalarıdır.

Soru-cevap (*kâle-kultu*) formatında yazılmış olan ve Kur'an'ı anlamaya yardımcı olacak şeylerin tespitine yönelik *Fehmu'Kur'ân*'ın ana konularını şöyle sıralayabiliriz: Kur'an'ı anlamının mahiyeti ve temel şartları (*Fehmu'l-Kur'ân ve hakîkatu m'anâhu*), Kur'an'ın faziletleri, Kur'an okuyanın faziletleri, Kur'an'ın anlaşılması (*fikhu'l-Kur'ân*), muhkem-müteşabih, Mekki-Medenî sûreler, nesh, halku'l-Kur'an meselesi, Kur'an'ın uslûbu (takdim-tehir, izmâr, zâid harfler), tilavette fasıl ve vasıl (*el-mufassal ve el-mevsûl*), mezhepler arasındaki tartışmalar. Bunlar içinde şu mevzular da söz konusu edilmiştir: Allah'ın sıfatları, ru'yetullah, ayetlerin tekrarı, Kur'an okuyanların faziletleri, akıl, ilim, çeşitli kavramların anlamı, kimi mezheplerin yanlış anlayış ve yorumları, bazı kelami konular.

B. *Fehmu'l-Kur'ân*'da Usûl

Muhâsibî'nin Tefsir Usûlü sahasındaki yerini ve önemini kavrayabilmek için onun geliştirdiği Kur'an'ı anlama yöntemi üzerinde biraz daha ayrıntılı duralım. Yaşadığı dönemdeki canlı ilmî hayat ve bir yandan ilim medreseleri, diğer yandan da itikadi/siyasî mezhepler arasındaki kıyasıya yarış ve mücadele ortamında o, sistematığının baş tarafına manevi bir unsur olarak imanı koyar. Sonra da aklın mahiyetini ve yerini tespit etmeye koyulur. Zira söz (ya da Allah Kelamı) ancak akılla kavranır, en önemli dayanak ise Kur'an ve sünnettir. Bu amaçla alanında ilklerden olan *Mâiyyetu'l-akl* adlı eserini yazar. Bu kitabın tetkiki sonucunda onun akılı, bir Müslüman olarak düşüncenin ve yaşamın temeline yerleştirdiğini anlıyoruz. Ancak bu akıl, tek başına yeterli olan saf akıl değildir. Bilakis işleyen akıl, şu bütünlük içinde kendi yerini alır: Manaların anlaşılması (*fehm*) ve yerli yerince açıklanması (*beyân*) işin başlangıcıdır. Ardından dünya ve ahirette faydalı ve zararlı olan şeyleri ayırt edebilen; Allah'ın yüceliğini, azametini ve sıfatlarını yerli yerince kavrayabilen *basîret* ve *marifet* gelir. Yine aklın en önemli işlevi mevcut delillerden (*hüccet*) hareketle insanın bu dünyada kendisine yararlı olan ile zararlı olanı ayırabilmesidir (*temyîz*): Muhâsibî işte bu aklın işleyişini *tezkîr*, *tefkîr*, *tesbit* ve *tedebbür* gibi Kur'anî kavramlarla ifade eder. Allah'tan müstağni olmayan akıl, onu ne kadar iyi kavarsa o kadar akıllı mümin olur. Böyle bir akla sahip kişi, bu özelliğini ahlakî alana da yansıtarak akılı, dinî ve ahlakî yaşamda da belirleyici bir etken kılar. Böylece din-dünya-ahiret üçlüsünü bir bü-

tün görür ve birini diğerine tercih etmez. Akıl bu fonksiyonu yük-
endikten sonra, artık o her fiilde tezahür eder. Söz gelimi Kur'an
ilaveti onu, bir yandan Allah'a yaklaştırırken diğer yandan da onun
afızları üzerinde derin düşünmeye (*tedebbür*) sevkeder.²⁸ Bu ha-
liyle Muhâsibî, akla, itikadî konuları ahlak alanına taşımada önemli
bir fonksiyon yüklerken bir şartı ihmal etmez: Akıl, ilimle birlikte
oşağıya ulaşır. Kur'an'ı anlamak demek, onu içselleştirmektir.

Onun fikhî, kelamî ve tasavvufî meseleleri birlikte kendi siste-
minde mezcetmesi ve bunları pratiğe aktarmış olması en belirgin
tarafıdır. Tam bu noktada onun sufiliğini hatırlamakta fayda vardır.
Diğer önemli bir tarafı da bütün bu meseleleri tartışırken daima
Kur'an'a dayanmasıdır. Her fırsatta ayetlerden örnekler sunarak,
onları bu aklî metotla yorumlamaktadır. Bu yüzden onun tanımla-
maya çalıştığı aklın, 'bizzat Kur'an (*el-aklu huve'l-Kur'ân*)' veya
'Kur'anî akıl (*el-aklu'l-kur'ânî*)' olduğu sonucuna varılmıştır.²⁹
Fehmu'l-Kur'ân'da usul ile ilgili meseleleri tartışırken işte bu aklı
ihmal etmez.

Muhâsibî'nin Kur'an'ı anlama yöntemini açıkladığı *Fehmu'l-
Kur'ân* adlı kitabı, henüz sistemleşmemiş usule dair ilk kitaplardan
olması ve daha da önemlisi tasavvuf, kelam, fıkıh hatta ahlaka dair
meselelere yer vermesi dolayısıyla alışılan tarzda bir usul kitabı
değildir. Diğerlerini bir kenara bırakarak tefsir usulüne dair görüş-
lerini ele alalım. Muhâsibî yukarıda kısaca tahlil ettiğimiz
Mâiyyetu'l-'Akl adlı eserinde olduğu gibi burada da öz olarak aklın
Kur'an'ı anlamadaki fonksiyonunu ve iman-amel ikilisiyle birlikte
hareket edildiği takdirde Allah kelamının anlaşılacağını ve bu nok-
taya ulaşan kişiye Allah'ın başta ilim kapısı olmak üzere 'kapılar'
açacağını³⁰ anlatır. Allah Kelamı'nın anlaşılması manasında
fehmu'l-Kur'ân ya da *fikhu'l-Kur'ân* kavramını kullanan Muhâsibî,
aklın yanında Kitap, sünnet, sahabe ve daha sonrakilerden gelen
rivayetlere bol bol yer verir. Bu kaynaklara dayanarak elde edilen
sonuçları *fehmi*, *fikh/tefekkuh*, *manâ*, 'ilm çok nadir olarak da *tefsîr*
kelimesiyle karşılar. Buna karşın bilinçli bir şekilde *te'vîl* kavramını,
benimsemediği ve eleştirdiği kişilerin yaptıkları yorumlar için kul-
lanmayı tercih ederek yorum bazındaki bölünmenin ilk işaretlerini
verir.³¹ Daha net olarak, farklı şekilde Allah'ın kelamını yorumla-
yanları (*te'vîl*), bazen 'kendini sünnete bağlı zannedenler (Ehl-i
sünnet'ten gafiller)', 'bidatçılar (*ehlü'l-bid'a*)', '*ehlü'd-dalâl*' ve
Haşviyye (ya da Ehlü'l-haşv) gibi genel isimlerle, bazen de açıkça

²⁸ Muhâsibî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 208-16, 227-76.

²⁹ Kuvvetli, *el-Hâris el-Muhâsibî*, 161, 167, 166.

³⁰ Muhâsibî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 266-70, 322.

³¹ Muhâsibî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 336, 338, 341, 368, 382.

Rafiziler, Mutezile ve Hariciler gibi özel isimlerle anar. Bazen de Müşebbihe ve Cehmiyye'nin adını anmadan fikirlerini reddeder.³² Buna göre diyebiliriz ki, Muhâsibî'de *feh̄m* kavramı merkezi konumdur ve bu kavram salt olarak bir şeyi anlayan yetenek değildir, o kalple yani imanla ilgili bir şeydir.³³

Bir de Muhâsibî'nin *zâhir-bâtin* anlayışına işaret edelim. O, "Her ayetin bir dışı (zâhir) bir de içi (bâtin), bir çıkış noktası (matla) bir de sınırı (hadd) vardır" sözünü şöyle açıklar: 'Ayetin zâhiri, onu tilavet etmektir. İçi ise onun yorumudur. Sınırı onun anlaşılmasının varacağı son noktadır. Ayeti okuyan ya da tasdik eden onu anlamının son mertebesine ulaşmış demektir. Ayetin çıkış noktası ise, aşırıya kaçarak gereksiz derinliğe dalarak, günah ve masiyetler işleyerek sınırını aşmaktır. İşte Allah'ın, "Bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Sakın onları aşmayınız."³⁴ buyruğu bu türdendir.³⁵ Buna göre o, ayetleri yorumlama taraftarıdır. Zaten ayetlerin zâhirine bağlı kalarak her zaman doğru anlama ulaşılamayacağını örnekleriyle sık sık gündeme getirir.³⁶ Ancak, sınırsız bir yorumlamayı kabul etmemektedir. Böylece bu yaklaşımının diğer fikirleri ile uyum içinde olduğu da açığa çıkmış oluyor.

Muhâsibî her fırsatta ayetleri yöntemine dahil etme gayretindedir, yani yöntemini ve onun temel unsurlarını da Kur'an'dan alır. Şu halde o, Kur'an'ı Kur'an'la izah eden yöntemi benimsediği açıktır. Kısaca yöntemi Kur'anî'dir. Böylece onun, "Kur'an'ı ilahi maksada uygun anlamada ve kavramada yol ve yöntem belirleyen alimlerin ilklerinden" olduğu sonucu çıkıyor.³⁷

Muhâsibî, Kur'an ve tefsir için özel yeri olan mevzularda açıkça görüş belirtmiştir. Örneğin, halku'l-Kur'an meselesinde Kur'an'ın yaratılmamış olduğunu söyler. Zira o, her şeyin ilki olan Allah'ın kelimidir (*kelâmu'l-kadîmu'l-evvel*). Onun yaratılmış olduğunu söyleyenler sapkınlar (*ehlu'd-dalâl*)dır.³⁸ Kelamullah'ın yüceliğini; *Fedâilu'l-Kur'ân* başlığı altında uzun uzadıya vurgular.³⁹ Ona göre muhkem ayetler, nesheden (*nâsîh*), helal-haram, farz ve iman bildiren, kendisiyle amel edilen veya edilmeyen ayetlerdir.

³² Muhâsibî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 333-43, 356, 363, 370, 384, 390.

³³ Yöntemin geniş tahlili için bkz.: Öksüz, *Tefsir Usulü Açısından Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'ân'ı* (İkinci bölüm).

³⁴ 2 Bakara 229.

³⁵ Muhâsibî'nin *el-Mecâlis fi A'mâli'l-Kulûb ve'l-Cevârih* adlı eserinden özetle nakleden: Abdülhalim Mahmud, *Muhâsibî Hayatı, Eserleri ve Fikirleri*, çev.: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 2005, 93-94.

³⁶ Muhâsibî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 377, 353, 355, 378, 380, 383.

³⁷ Öksüz, *Tefsir Usulü Açısından Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'ân'ı*, 91.

³⁸ Muhâsibî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 306-309, 363, 368.

³⁹ Muhâsibî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 271-301.

Müteşâbihler ise muhkemin dışında kalıp anlamını (*te'vîl*⁴⁰) sadece Allah'ın bildiği ayetlerdir. Son bir ihtimal de Ebu Ubeyde'nin dediği gibi birbirine benzeyen ayetlerdir.⁴¹ Muhâsibî, *Fehmu'l-Kur'ân*'da en büyük yeri nesh problemine ayırmıştır. Ona göre nesh, ancak hükümlerde yani emir-nehiy, hadler, cezalarda vs. olur. O, bunların içinde tasnife giderek etraflı bir nesh teorisi sunar ki, genel olarak Ehl-i sünnet'in kabul ettiği nesh teorisine yakındır. Onun neshi bu kadar teferruatlı olarak ele almasındaki gaye, kendi ifadesine göre, 'neshi kelami meselelere taşıyan Rafiziler, Mutezile ve diğer fırkaların görüşlerini reddetmek ve çürütmektir'. Zira Rafiziler, *bedâ* ve *berâ* fikri ile Adem kıssasında olduğu gibi neshin, Allah'ın bildirdiği haberlerde de olabileceğini savunurlar. Muhâsibî, böylesi bir savunuyu '*küfr*' olarak niteler, böyle bir itikadın caiz olmadığını açıklar.⁴² Keza neshin Allah'ın sıfatları ve isimlerinde cari olduğunu kabul eden Mutezile de bundan nasibini alır.⁴³ *Rü'yetullâh*, büyük günah, şefaât konularında aynı sert tutumu devam ettiren Muhâsibî, kendisinin de içinde yer aldığı grup için genellikle 'biz' ve sadece bir defa *Ehl-i Sünnet* kavramını, diğer bütün mezhepler için de yukarıda belirttiğimiz gibi ya çeşitli sıfatları veya bizzat isimlerini kullanır.⁴⁴

Muhâsibî, eserinde Kur'an'ın hitaplarını ve nazmını da tasnif etmiştir. Buna göre Kur'an hitaplarında *takdîm-te'hîr*, *âmmî-hâss*, *muhkem-müteşâbih*, *mevsûl-mefsûl*, *garîbu'l-luga*, *zâhir-bâtın*, *hadd-matla*, *Mekkî-Medenî*, *izmâr*, *emsâl*, zait harfler, manası sünnet ve icma ile bilinenler, manası tek başına anlaşılmayıp sûre bütünlüğü içinde anlaşılan özellikler vardır. Bunlar hakkı ile anlaşılmalıdır.⁴⁵ Kur'an'da 'kendilerine hikmet verilenler'⁴⁶ diye tanımlanan kimseler, Kur'an'ın bu özelliklerini bilenlerdir.⁴⁷

Bir karşılaştırma yapılması durumunda Muhâsibî ile Zerkeşi (ö. 794/1391) ve Suyûtî (ö.911/1505) gibi daha sonraki usûl müellifleri arasında konulara yaklaşım ve anlayış bakımından çok fazla bir fark olmadığı görülecektir. Hicri üçüncü yüzyılda Kur'an ilimlerinin henüz teşekkül etmeğe başladığı bir dönemde Muhâsibî, Ehl-i sünnetin Kur'an ve tefsir anlayışının şekillenmesinde önemli bir adım atarken aynı zamanda gelecekte usûlün şekillenmesine daha büyük

⁴⁰ Muhâsibî, burada *te'vîl* kavramını Al-i İmran Suresi 7. ayetine dayanarak, 'bir şeyin hakikatini bilmek' anlamında sadece Allah için kullanır.

⁴¹ Muhâsibî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 326-31.

⁴² Muhâsibî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 332, 333-42, 363, 368, 370.

⁴³ Muhâsibî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 332, 370.

⁴⁴ Muhâsibî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 356, 368, 370-74.

⁴⁵ Muhâsibî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 325-30, 357, 394, 398, 476, 487, 488, 392.

⁴⁶ 2 Bakara 269.

⁴⁷ Muhâsibî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 327.

bir yol açmıştır. O güne kadar tartışılan meseleleri derli toplu bir şekilde sunması bir yana, akli, yorum faaliyetinin önemli bir unsuru yapmıştır. Mutezile'ye muhalif olması yanında selefi bir sufi oluşu, akla farklı bir bakış ve fonksiyon yüklemesine sebep olmuştur. Her şeyden önemlisi bu alanda bir başlangıç yapmış olmasıdır. Hatta naslara önem vermesinin yanında akli dinin ve nasların anlaşılmasında ön plana çıkarması ile sadece Sünnî kesimin değil genel anlamda İslam düşüncesindeki yorum felsefesinin gelişmesinde önemli bir şahsiyet olmuştur. Onun *Fehmu'l-Kur'ân* adlı eseri, kapsamlı bir usûl ya da Ulûmu'l-Kur'an eseri olmasa da Tefsir Usûlü sahasında yazılmış ilk eser olarak kabul edilebilir. Fikirleri ve eserleri kendisinden sonraki fıkıh, kelam, tasavvuf ve ahlak ulemasına kaynaklık etmiştir.⁴⁸ Bütün bunların yanında kendisinden sonra usûl ve Kur'an ilimleri ile uğraşanların ondan ve eserinden bahsetmemelerinin iki nedeni olabilir. Birincisi, ya onun eserini bu saha ile ilgili görmediler ya da yetersiz buldular. İkincisi de dönemin siyasi ve fikri tartışmaları arasında hakkındaki söylentiler etkili oldu.

III. İki Eser Arasında Mukayese

Her şeyden önce araştırmaya konu edindiğimiz iki alimin zihniyet dünyaları, Kur'an'ı anlama ve tefsir etmeye yaklaşımları tamamen farklıdır. Zaten bu nitelikleri sebebiyle bir karşılaştırma yapabilmek için onları seçmiş bulunuyoruz. Yakından baktığımızda iki müellif arasındaki farkları rahatlıkla görebiliriz. İncelemeye konu edindiğimiz iki eser de elbette bir yorum ve anlama usûlü ortaya koymak ve bu alanda bir teori geliştirmek amacıyla yazılmamıştır. Bu nedenle onların eserlerinde *'ulûmu'l-Kur'ân*, *usûlu't-tefsir*, *usûl* gibi bugün çokça kullanılan kavramlar yer almaz.

Her şeyden önce her ikisi de hadis ehlidir, ancak İbn Vehb'in fıkıh ve hadis, Muhâsibî'nin akıl ve zühd yönü ağırlıktadır. Birincisi ilmi faaliyet ve fetva ile meşgul olmuş, öteki ilmi faaliyet ve çevresindekilere nasihat ve telkinlere ağırlık vermiş, toplumsal sorunları bireylerin iç dünyalarından başlayarak halletme yolunu tercih etmiştir. Her ikisinin de şahsiyet ve ilmi saygınlığı vardır.

İlim anlayışı bakımından İbn Vehb nakilcidir (râvî), selefi anlayışın baskın olduğu bu durumda o, yorum yapmaya pek hoş bakmaz. İbn Vehb, selefe ait ve Kur'an'ı anlamaya yarayacak bazı bilgileri (rivayetleri) bir araya getirmek gibi bir iş yapmıştır. Onda yorum yoktur, sadece aldığı metni olduğu gibi aktarmıştır. Söz gelimi bir hayli tartışmalı olan, 'recm ayeti' hakkındaki rivayetleri olduğu gibi aktarmış ve her hangi bir yorum veya açıklama yapmamıştır. O, tefsire ait kitabında da bu yöntemi kullanmıştır. Bu

⁴⁸ İşler, *Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'ân'ı*, 136-138.

yolla o, başlangıçtan beri var olan malzemenin bir kısmını koruma altına almak gibi çok önemli bir şey yapmıştır. Muhâsibî ise yorumcudur, var olan malzemeyi kullanır ve ondan yeni bir bilgi ve anlayış yaratma bilincini yitirmez. Biri nasçı, diğeri akılcı ve cedelcidir, özellikle mezhebî tercihlerde polemiğe girmekten çekinmez. Ancak İbn Vehb diğere göre rivayetlerde daha hassastır. Bir kere rivayet zinciri (sened) kesinlikle vardır. Kendi kriterlerine uymadığı için olsa gerek her rivayeti almadığı anlaşılmaktadır. Muhâsibî, hem senede yer vermemiş hem de recm konusunda⁴⁹ gözlendiği gibi rivayetler konusunda hassas davranmamıştır. Çünkü o doğrudan hadisle iştigal etmemiştir.

Metinler karşısındaki konumları bakımından, gerek hadis ve gerekse ayet nasları karşısında kendisini yorumlama yetkisine haiz gören Muhâsibî karşısında İbn Vehb bu açıdan sönük kalır. Muhâsibî, akıl-nakil münasebetini dengeli bir biçimde ele almıştır. Bu durum müelliflerin eserlerinin adlarından (*el-Câmi'* ve *Fehmu'l-Kur'ân*) bile anlaşılabilir. Söz gelimi İbn Vehb *Terğîbu'l-Kur'ân* başlığı altında Muhâsibî de *Fedâilu'l-Kur'ân* başlığı altında Kur'an'ın faziletleri ve okunmasına teşvik konularını işlemektedir. Tabiatıyla İbn Vehb sadece ilgili rivayetleri alt alt sıralamakla yetinirken Muhâsibî, belki onun kadar olmasa da, rivayetleri nakletmekle birlikte bu mevzunun felsefesini yapar, Kur'an okumanın insana nasıl bir zihniyet, ahlak ve psikoloji kazandıracağını tartışır.

Yine ister Kur'an olsun ister rivayet olsun metinlere yaklaşımda Muhâsibî tahlil ve tasnifçidir. Mesela İbn Vehb, nesh konusundaki rivayetleri iki başlık altında alt alta sıralamakla yetinirken, diğeri, kitabında epeyce yer ayırarak bu konudaki bilgileri toplamakla yetinmemiş onları mahiyet ve hüküm açısından on dört kısma ayırarak incelemeye almış, farklı görüşleri hem yansıtmış hem de tartışmıştır. Gerektiğinde bazı görüşleri sert biçimde eleştirmiş ve reddetmiştir.⁵⁰ Derli toplu bir açıklamaya ve tahlillere giriştiği nesh konusundaki görüşünün orijinal olduğu söylenebilir.⁵¹

Öte yandan İbn Vehb istikrarlı bir duruşu diğeri sürekli değişimi ve gelişimi temsil eder. Bunun en önemli nedeni yaşadıkları bölge ve içinde buldukları toplumsal durumdur. Bir başka neden de İbn Vehb'in bir mezhebin önde gelen kurucu ve taşıyıcılarından olması, Muhâsibî'nin ise kendisini kesin çizgilerle sınırlandıracak mezhebi bir konumunun olmamasıdır. Her ikisi de Abbasî döneminde yaşamıştır. Ancak İbn Vehb'in memleketi olan Mısır valiler aracılığıyla idare edilmektedir. Yine ikisi de Hicâz merkezinden u-

⁴⁹ Muhâsibî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 398-403.

⁵⁰ Muhâsibî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, 398-475.

⁵¹ İşler, *Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'ân'ı*, 137.

zakta, ama orayla hep bağlantı halindedirler. İbn Vehb, nispeten İmam Mâlik ve öğrencilerinin otoritesinin hakim olduğu dinî sukûnet ve ilmi hamle ortamı (Mısır) vardır. Mezhebî ve iktidar kavgaları düşük düzeyde seyretmektedir. Muhâsibî'nin yaşadığı bölge ve içinde bulunduğu çevreler (Basra-Bağdat-Kûfe ya da Irak-Suriye), İslam dünyasının siyasi merkezi dolayısıyla hem dinî ve siyasî çekişmelerin, hem de ilmî hareketliliğin tam merkezidir. Muhâsibî, aile çevresinde bile mezhebî problem yaşamaktadır. Mesela en çok tartışılan kader meselesinde ikisi de söz söylemiş eser yazmıştır, ama Muhâsibî'nin çokça yer verdiği Kur'an'ın yaratılmışlığı sorununda İbn Vehb hiç konuşmamıştır. Muhâsibî'nin döneminde mihne daha yoğun şekilde gündemdeydi, bu yüzden onun hayatında bile yansıması olmuştur. Anladığımız kadarıyla dinî-toplumsal hadiseler ve sosyo-politik durum, müelliflerin kitaplarına da yansımıştır. Mesela *Fehmu'l-Kur'ân*'da sık sık *ümme* ve *icma* kelimeleri ve özellikle de 'ümme'nin icması (*ecme'a'l-ümme 'alâ...*)' terkihiyle kullanılır. Elbette bu kavramlar İbn Vehb'in zamanında da vardır. Ancak o, bunları, toplumsal olguyu ifadeden çok teknik (hukukî) kavramlar olarak kullanıyordu. Her ikisi de nesh konusuyla ciddi biçimde uğraşmıştır, ama mesela muhkem-müteşâbih konusunda İbn Vehb hiçbir rivayete veya yoruma yer vermemiştir. Öte yandan İbn Vehb, Kur'an tarihine ilişkin bir hayli veri sunarken Muhâsibî'de bunları bulmak zordur.

Şunu açıklıkla söyleyebiliriz ki, ölüm tarihleri arasında yaklaşık elli yıl olan iki müelliften Abdullah b. Vehb, sadece mevcut bilgileri aktarmakla yetinirken Muhâsibî, bunu kısmi de olsa yorum felsefesine dönüştürmeyi başarmıştır. Birisi, bize, ilk malzemeleri takdim ederken; diğeri, malzemeyi kullanmak suretiyle yorum zihniyetinin ve ilkelerinin gelişmesine önemli katkılar yapmıştır. Her ne kadar dinî metinlere yaklaşımı ve onlar karşısındaki tutumları bakımından aralarında kıyas edilemeyecek kadar fark olsa da, her ikisi de bu geleneğin ilk başlatıcıları (veya başlatıcılarından) sayılmayı hak etmişlerdir.

Sonuç

İncelememize konu edindiğimiz iki eser ve yazarları bize yaşadıkları dönem çerçevesinde tefsir ve tefsir usûlü için bazı önemli fikirler vermektedir. Her şeyden önce, onların yaşadığı dönem bugün İslamî bilimler denilen ilmi disiplinlerin temellerinin atıldığı dönemdir. Her iki eser İslam dünyasının iki ucunda bizim ilgilendiğimiz alana ilişkin bu aşamadaki verileri, yapılan tartışmaları ve dönemin zihniyetini yansıtmaktadır. Bir diğer husus, İslam medeniyetinin serpiştiği, ilmi faaliyetlerin doruğa çıktığı bu dönemde

koruyucu tepkinin bir hayli yüksek olmasıdır. Bu doğal bir durumdur. Özellikle ilim çevreleri geçmişin mirasını koruma ve insanların istifadesine sunma konusunda hem hassas hem gayretlidirler. İşte, Kur'an'ın cemi, mushaflardaki farklı yazımlar, farklı okuyuşlar, nesh düşüncesindeki geniş anlayış gibi bugün bulunduğumuz noktadan bakınca kabulü zor gelen bazı şeylerin rahatlıkla ve özenle kitaplara kaydedilmesinin arka planında bu tür gerekçeleri görmek gerekir. Onlar kendileri için gerekli ve mühim olanı yaptıklarına inanıyorlardı. Bugün yapılması gereken ise, öncelikle onları anlamak, sonra da bugün için gerekli ve mühim olanı tespit etmek, alınması gerekenleri almak ve kullanmak, recm olayı hakkındaki rivayetler gibi ayıklanması gereken(ler) varsa bunu da yapmaktır.

Yukarıdaki hususların ötesinde İbn Vehb ve Muhâsibî İslam düşüncesinin klasik dönemine damga vurmuş olan iki ana zihniyet damarını, ilim anlayışını, ondan neşet eden yaklaşımı ve metodolojiyi temsil etmektedirler. Söz konusu iki yaklaşım nakilci-akılcı, rivâyet-dirâyet, nasçı-yorumcu şeklinde isimlendirile gelmiştir. Bu alanın teknik terimleri ile ifade edecek olursak, İbn Vehb tefsirle uğraşmakta ve nasçı-rivâyetçi kanadı, Muhâsibî ise hem tefsirle uğraşmakta hem de yorum yapmakta ve ikinci kanadı temsil etmektedir. Ancak bu yorumun (te'vil), Kur'an'ı merkeze alan ya da Kur'an'la eğitilmiş bir akıl vasıtasıyla yapıldığında şüphe yoktur. Yani onun te'vili, hicri ilk asırda rezerv koyulan te'vil değildir. Bu duruma bakarak 'tefsir' kavramının ifade ettiği dar çerçeve biraz daha genişlemiş, dolayısıyla 'te'vil' kavramının mefhumuna yaklaşmış, te'vil de meşru çerçeveye yavaş yavaş kavuşmaya başlamıştır.

Bilgi bakımından her iki müellifte büyük oranda aynı kaynaklardan beslenmelerine rağmen içinde yer aldıkları çevre ve ortamlar, onların farklı yaklaşım sergilemelerine etki etmiştir. Üstelik ölüm tarihleri arasında, çok değil, yaklaşık elli yıllık bir zaman dilimi vardır. Buradan şu da anlaşılıyor ki, her müfessirin ve metodoloji ortaya koymaya çalışan her alimin kendine göre bir usûlü vardır. Aslında böyle bir özneliğin olması da lazımdır. Çünkü her kişisel usûl, daha sonraları umûmi usûlün teşekkülüne bir ek ve bir katkıdır. Hangi durumda olursa olsun onlar zamanla ortak noktaya hizmet ederler. Ama öznel bir usûlü, yetkin insanlar ortaya koyabilir. Ancak öğrenci düzeyinde ve mübtediler için asgari müştereklere sahip nesnel bir usûl gerekir. Şu halde tefsir usûlünün kişisel/öznel olan ile umûmî/nesnel olan şeklinde iki yönlü bir gelişme seyrettiği ve bu olgunun günümüzde de devam ettiği bir vakiydir. Öte yandan usûl konusundaki bu ikili olgunun bir karmaşaya sebebiyet verdiği de işaret etmemiz gerekir. Bu alanda yazılmış ve farklı

yaklaşımları temsil eden kimi müellifler ve eserleri, sonraki dönemlerde nesnel bir usûlün oluşturulmasına engel de olabilmiştir.

İdealler açısından bakıldığında hem Abdullah b. Vehb hem de Muhâsibî'nin eserlerinde açıkça görülen şudur: Dönemin şartları gereği, ilim adamları çok yönlü kimselerdir. Onlara göre bilim yapmak sırf bilgi üretmek değildir. Teori aynı zamanda köklü şekilde pratikle iç içedir. Yani onlar, fonksiyonel olan bir bilim çalışması yapmışlardır. İlmi faaliyet bilgi üretmekle bitmemiş, ardından file dönüşmüştür. Hatta hedeflerinin sırf ilim sahibi olmak değil, başkalarını ondan yararlandırmak olduğunu bile söyleyebiliriz.